

MILODIY IX-X ASRLARDA FARG‘ONA VODIYSINING IJTIMOYIY-IQTISODIY, SIYOSIY HOLATI

Bahriddinova Nasibaxon Ro‘zmatovna

Qo‘qon Davlat Muzei Qo‘riqxonasi ilmiy hodimi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11649641>

Annotatsiya. Ushbu maqolada ilk o‘rta asrlarda Farg‘ona vodiysining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy holati o‘rganiladi. Shu bilan bir qatorda vodiya aholisining turmush tarzi, mashg‘ulotlari, shahar hayoti haqida ma‘lumotlar keltiriladi. Farg‘ona vodiysining Buyuk Ipak yo‘lida tutgan alohida o‘rniga e‘tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: Movarounnahr, Xuroson, Somoniylar, Ismoil Somoniy, Farg‘ona, Oloy, Xo‘jand, viloyat, shahar.

SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL SITUATION OF THE FERGANA VALLEY IN THE IX-X CENTURIES AD

Abstract. This article describes the socio-economic and political situation of the Fergana Valley in the early Middle Ages. In addition, information about the lifestyle, activities, and city life of the inhabitants of the valley is provided. Attention is paid to the special place of the Fergana Valley on the Great Silk Road.

Key words: Movarounnahr, Khorasan, Samanis, Ismail Samani, Fergana, Aloy, Khojand, region, city.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ В IX-X ВЕКАХ Н.Э.

Аннотация. В статье описывается социально-экономическая и политическая ситуация Ферганской долины в раннем средневековье. Кроме того, представлена информация об образе жизни, занятиях и городской жизни жителей долины. Уделено внимание особому месту Ферганской долины на Великом Шелковом пути.

Ключевые слова: Моваруннахр, Хорасан, Саманиды, Исмаил Самани, Фергана, Алой, Ходжанд, область, город.

KIRISH

Farg‘ona vodiysi – Buyuk Ipak yo‘li chorrahasida joylashgan bo‘lib, tarixan muhim strategik ahamiyatga ega hudud hisoblangan. Shimoldan Tyan-Shan janubdan Hisor-Oloy tog‘ tizmalari bilan o‘ralgan.¹ Farg‘ona vodiysi o‘ziga xos iqlimi tufayli dehqonchilik, hunarmandchilik va chorvachilik bilan shug‘ullanish uchun nihoyatda qulay bo‘lgan. Aynan shu omillar bu yerda ham o‘troq, ham ko‘chmanchi madaniyat vakillarining o‘zaro hamkorlikda hayot kechirishlarini ta‘minlagan. Buning natijasida qishloq va shaharlar gullab-yashnagan. Farg‘ona alohida mustaqil hokimlik sifatida ilk o‘rta asrlarda dastlab Eftallar, keyin Turk xo‘qonligi, undan so‘ng Arab xalifaligi tarkibiga kirgan. Milodiy IX asrdan boshlab vodiya hududi Somoniylar davlati qo‘l ostida bo‘lgan.

ASOSIY QISM

¹ www.wikipedia.uz sayti ma‘lumotlari asosida.

Dastlab Farg‘ona nomining kelib chiqishiga to‘xtaladigan bo‘lsak. Z.M. Murzayevning guvohligiga ko‘ra, Pomir tillarida „pargana“, „bargana“ so‘zlari mavjud bo‘lib, ular atrofi balandliklar bilan o‘ralgan tekislik joy ma‘nosida ishlatiladi. Markaziy Osiyo xalqlari tillarida „f“ bilan „p“ tovushini almashtirib ishlatish oddiy xol. Masalan, uyg‘ur tilida va O‘zbekistonning ba‘zi shevalarida Farg‘ona toponimi „Parg‘ana“ deb talaffuz etiladi. Xitoy olimi Shyuy Shyuy‘yaning yozishicha, Sharqiy Eron tilida „Pargana“ yoki „Barghana“ „atrofi tog‘lar bilan o‘ralgan va faqat bir tomoni ochiq bo‘lgan joy“ ma‘nosini anglatadi. Arablar kelganidan keyin ularning tili xususiyatiga ko‘ra „p“ tovushi „f“ ga o‘zgarib, „Pargana“ toponimi „Farg‘ona“ deb aytila boshlagan.² Farg‘ona nomining Xitoy manbalarida bunchalik ko‘pga tilga olinishining asosiy sabablaridan biri xitoyliklarning doimo vodiyning zotli otlariga va bu strategik hududga bo‘lgan qiziqishi bilan izohlash mumkin. Misol tariqasida milodiy VII-VIII asrlarda Xitoyga olib kelingan har bir otga 40-50 bo‘lak (har bir bo‘lagi 13,3 metrdan) ipak mato almashtirib olish mumkin edi. Bu ish bilan esa turkiy xalqlar, uyg‘urlar shug‘ullangan. 830-yilda uyg‘urlar tomonidan Xitoyga sotilgan otlar evaziga hukumat 230 ming bo‘lak ipak mato to‘lagan. Sotib olingan otlarning deyarli barchasi Xitoy hukumati tomonidan harbiy maqsadlarda foydalanilgan.³

Milodiy IX asrning birinchi choragida Arab xalifaligida taxt uchun kurash kuchayib ketdi.

Bu kurashda Movarounnahr va Xuroson zodagonlari Horun ar-Rashidning o‘g‘li Ma‘mun tarafida turib kurashdilar. Buning natijasida Somoniylar xonadoni vakillari Movarounnahr va Xurosondagi hududlarni boshqarish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Narshaxiyning asarida yozilishicha, xalifa buyrug‘i bilan Nuh ibn Asadni Samarqandga, Ahmad ibn Asadni Marvga amir qilib tayinladi. Bu (voqea) ikki yuz ikkinchi yilda (20 iyul 817—9 iyul 818) bo‘lgan edi.⁴ Xalifa Ma‘mun keyinroq Nuh ibn Asadni Samarqandga, Ahmad ibn Asadni Farg‘onaga, Yahyoni Shosh va Ustrushonaga, Ilyosni Hirotga mutlaq noib etib tayinladi. Bu voqealar 819-821-yillarda sodir bo‘ladi. Keyinchalik, Farg‘ona va Ustrushonada xalifalikka qarshi qo‘zg‘olon ko‘tariladi va Ahmad ibn Asad uni Yohir ibn Husaynning o‘g‘li Talha yordamida bostiradi. Ahmad Farg‘ona yerlarini 819-yildan 864-865-yilgacha boshqaradi. Somoniylar ikkinchi darajali noiblar hisoblanganliklari uchun ularga mis tangalar (falsalar) zarb qilishga ruhsat berganlar. Somoniylarga in‘om qilingan yerlarning naqadar boy bo‘lganligini IX asrdagi mashhur arab geografi Ibn Hurdodbekning viloyatlarning soliq miqdori to‘g‘risidagi ma‘lumotlaridan bilsak ham bo‘ladi. Uning yozishicha, butun Sug‘d hududi xalifalik xazinasiga tohiriylar orqali 326 ming muhammadiy dirhamdan to‘lab turgan. Farg‘ona Ahmad ibn Asad orqali – 280 ming, Yahyo ibn Asad orqali Shosh – 607 ming, Usturshona – 50 ming dirham to‘lagan. Movarounnahrda somoniylar sulolasi vakillari hokimiyati mustahkamlanadi. 865-yilda Ahmad ibn Asad vafot etadi va katta farzandi Nasr taxtga chiqadi. Markaz – Samarqand shahri etib belgilanadi. Ammo, markazlashgan Somoniylar davlati asoschisi sifatida tarixga boshqa inson kirdi.

² A. Xo‘jayev – Farg‘ona tarixiga oid ma‘lumotlar – T: „Farg‘ona“. 2013. 128-129 b.

³ A. Xo‘jayev – Buyuk ipak yo‘li: munosabatlar va taqdirarlar – T: „O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi“. Davlat ilmiy nashriyoti. 2007. 182-183-b.

⁴ Abu Bakr Muhammad ibn Ja‘far an-Narshaxiy – BUXORO TARIXI. – Fors tilidan A. Rasulev tarjimasini, Mas‘ul muharrir A. O‘rinboyev. www.ziyo.uz.com kutubxonasi 43-b.

Ismoil Somoniy – Ahmad ibn Asadning o‘g‘li, Nasrning ukasi hisoblanadi. U milodiy 849-yilda Farg‘onada tavallud topgan. 14 yoshidan boshlab akasining qo‘lidan tarbiya topgan. Dastlab akasi Nasr tomonidan 874-875-yillarda Buxoroga noib etib tayinlanadi. Aka-uka o‘rtasidagi munosabat tez orada buzilib, 886-yilda dastlabki harbiy to‘qnashuvga sabab bo‘ladi. Unda Ismoil mag‘lubiyatga uchraydi va noiblikdan tushiriladi. 888-yilda bo‘lib o‘tgan ikkinchi jangda akasi Nasr qo‘shinlarini tor-mor etadi. 892-yilda akasining vafotidan so‘ng Ismoil Somoniy Movarounnahrning to‘laqonli hukmdoriga aylanadi. Poytaxt Samarqand shahridan Buxoroga ko‘chiriladi. Ismoil Somoniy mamlakat shimoli-sharqiy hududlaridan doimiy xavf solib turgan ko‘chmanchilarga qarshi milodiy 893-yilda Taroz (hozirgi Jambul shahri) ga yurish qiladi. Qattiq janglardan so‘ng, turklar xonini 10 ming askari bilan asirga oldi. Jangdan so‘ng, shunchalik katta o‘ljalar qo‘lga kiritildiki, har bir askarga 10 ming dirhamdan boylik ulashib berildi. Bu jangning ahamiyati shunda ediki ko‘chmanchilarning Movarounnahr talonchilik yurishlariga chek qo‘yiladi. Movarounnahrning nazoratidan chiqib ketishini istamagan xalifa Mutazzid (892-902) Xuroson hukmdori Amir ibn Laysga Movarounnahrni boshqarish huquqi berilgan farmonni jo‘natadi. Uning maqsadi ikki hududni urushda zaiflashitirish va yana ularni xalifalik tarkibiga qayta kiritish edi. Ammo milodiy 900-yildagi urushda Ismoil Somoniy g‘alaba qozondi va Xuroson yerlarini o‘z davlati tarkibiga qo‘shib oladi. 907-yilda vafotiga qadar mamlakatni adolat boshqaradi. Manbalarda u haqida “aqli, adolatli, shafvqatli, fikr va tadbir egasi” edi deyiladi.⁵

Somoniylar sulolasining quyidagi vakillari Movarounnahr va Xurosonda hukmronlik qilganlar: **1.** Ahmad I ibn Asad ibn Somon, Farg‘ona hukmdori (819-865). **2.** Nasr I ibn Ahmad, Samarqand hukmdori (865-892). **3.** Ismoil Somoniy (892-907). **4.** Ahmad II ibn Ismoil (907-943). **5.** Al-Amir as-Said Nasr II (943) **6.** Al-Amir al-Hamid Nuh I (943-954) **7.** Al-Amir al-Muvayyad Abdulmalik I (954-961). **8.** Al-Amir as-Said Mansur I (961-976). **9.** Al-Amir ar-Rizo Nuh II (976-997) **10.** Mansur II (997-999) **11.** Abdulmalik II (999-1000). **12.** Ismoil II al-Muntasir (1000-1005).⁶

Ta’kidlash lozimki, Somoniylar davrida mahalliy boshqaruv tizimi ham samarali faoliyat yuritgan. Viloyatlar boshqaruvchilari - hokim, shahar boshliqlari turli davr, ijtimoiy holatlariga ko‘ra rais, dorug‘a, shihna, qutvol, hojib va boshqa nomlar bilan atalgan. Viloyatlar hokimlari ko‘p hollarda hukmron sulola vakillaridan va katta ta’sirga ega bo‘lgan yirik zodagonlardan tayinlangan. Somoniylar davrida viloyat va tumanlar amir tomonidan tayinlangan hokimlar tomonidan idora qilingan. Somoniylar davrida yer egaligining quyidagi shakllari mavjud bo‘lgan:

Mulki sultoniy - shaxsan amirga tegishli yer-suv, tegirmon, do‘konlar. Bu mulkni qishloq chorikorlari ijaraga olishgan. Yana yer egaligining to‘ma (umrbod berilgan yer), iqto (merosiy) turlari bo‘lgan. Xususiy shaxslarga tegishli mulk: hukmdor tabaqa xonadoni, dehqon-zodagonlarga, sayyidlar, sipohsolor, badavlat savdogarlarga tegishli mulklar hisoblangan. Shartli yer egaligi ham bo‘lgan. Vaqf mulklari: diniy muassasalar va madrasalarga tegishli mulk. Bu mulkni muassasa mutavallisi boshqargan. Jamoa mulki: yaylov, tog‘ yonbag‘irlaridagi lalmi yerlar.

Somoniylar davrida qudratli markazlashgan davlatning vujudga kelishi natijasida Movarounnahr va Xurosonda milodiy IX-X asrlarda ma’lum barqarorlik qaror topdi. Bu holat

⁵ R.Shamsutdinov, R.Karimov. – Vatan tarixi. Birinchi kitob. – T:“Sharq”, 2010. 166-171-b.

⁶ K.Y.Bosvort – Musulmon sulolalari. – O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti. Toshkent, 2007. 42-b.

mamlakat iqtisodiy hayotiga katta ta'sir ko'rsatadi. Dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo tez sur'atlar bilan rivojlana boshladi. Movarounnahr va Xuroson bu vaqtda Sharqning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan o'lkalaridan hisoblangan. Epigrafik naqsh bilan bezatilgan turli-tuman idishlar, ayniqsa, diqqatga molikdir. Shu davrga oid shaharlarda olib borilgan arxeologik izlanishlarga qaraganda, kulollar shaharlarda mahalla-mahalla bo'lib yashashgan. Mana shunday mahallalar Samarqand, Marv, Axsikat, Termizda ochib o'rganilgan. Farg'onadagi Nokad degan joydan oltin, kumush, Isfara yaqinida toshko'mir qazib olingan. Farg'onada neft ham borligi yozma manbalarda qayd qilingan.⁷

Farg'ona vodiysidagi va unga yaqin bo'lgan shaharlar, daryolarga to'xtaladigan bo'lsak. O'zgand daryosi (Sirdaryoning yuqori oqimi, Qoradaryo) Xallux tog'i (Farg'ona va Oloy tizmalari) yonbag'ridan boshlanadi. O'zgand, Bob (Pop) shahri, Axsikat, Xo'jand, Banokatdan oqib o'tadi. So'ngra Choch hududigacha yetadi; Sutkand, Porob kabi ko'pgina shaharchalardan o'tadi. Jand va Javora yerlariga oqib boradi hamda Xorazm dengiziga quyiladi.

O'sh daryosi (Oqbura daryosi) bu daryo ham shu tog' tizmasidan boshlanib, O'sh va O'rasht oralig'idan o'tadi hamda O'zgand daryosiga quyiladi. Qubo daryosi (Quvasoy daryosi) bu ham shu tog' tizmasidan boshlanadi va Qubo (Quva) yaqinida O'zgand daryosiga quyiladi.

Farg'ona – katta va obod nohiyat, unda noz-ne'matlar farovon erur, tog'lar ko'p, dashtu shaharlari, oqar suvlari bor. Turkistonning eshigudir. U yerga ko'p turk qullar keltiriladi. Tog'lari oltin, mis, kumush, qo'rg'oshin, navshodir, simob, yonartosh, poyzarx toshi, magnit toshi va turli minerallarga boy. U yerda tabarxun va antiqa dorilar tayyorlashda ishlatiladigan giyohlar bor. Qadimda Farg'ona podshohlari muxtoriyat (huquqiga ega) podshohlardan bo'lganlar va ularni dehqonlar deyishgan.

Xo'jand – shahar, shu nomdagi nohiyatning qasabasi erur, ekinzorlari ko'p, odamlari muruvvatli, u yerda anor ko'p yetishtiriladi.

Chadg'al (hozirgi Chatqol tizmasi) – Farg'onadagi nohiyat, tog' daralarida joylashgan, shaharchalari bor, qishloqlari ko'p. U yerda qo'rg'oshin qazib olinadi. Ma'danlar bor. Ko'plab qo'y boqiladi. Axsikat – Farg'onaning qasabasi, amir va mas'ul ayonlarning qarorgohi erur, katta shahar, Xashart (Sirdaryo) daryosi bo'yida joylashgan tog' etagida. Uning tog'larida oltin va kumush ko'p. Odamlari musallasni ko'p ichadi. Voskat – Xo'jand va Farg'ona (viloyatlari) o'rtasidagi chegara (joy), ekinzorlari ko'p bir shaharcha. Yasho'x – shaharcha, u yerdan simob (qazib) olinadi. Tamoxas, Nomankoxas – ikkita shaharcha, tog' yonbag'rida joylashgan.

So'x – tog'da, Butamon va Farg'ona oralig'idagi chegarada joylashgan, uning oltmishta qishlog'i bor. Avol (Avval qishlog'i, Marg'ilon yaqinida) – tog' etagi, u yerda qishloqlar bor.

Bag'askon – Avolga qarashli joy.

Havoqand (Qo'qon), Rishton, Zandaromash – gavjum shaharchalar, ekinzorlari ko'p.

Qubo (Quva) – katta shahar, (bu) Farg'ona nohiyatidagi eng obod shahar erur. O'sh – obod joy, noz-ne'mat ko'p, odamlari jangovar erur, tog' etagida joylashgan. Bu tog'da qo'riqchilar qo'yilgan, ular kofirlarni qaytarib turadi. O'rasht, Xirsob – ikkita shaharcha, oqar suvlari, yalangliklari bor, noz-ne'mat bisyordir, havosi sog'lom.

O'zgand – Farg'ona bilan Turklar o'lkasi orasidagi chegarada joylashgan shahar. Uning

⁷ A.S.Sagdullayev. – O'zbekiston tarixi I kitob. – Toshkent: «Donishmand ziyosi». 2011. 354-358-b.

yaqinidan ikkita daryo oqib o'tadi: birini Tabog'ar (Tar) daryosi deydilar, Tibetdan boshlanadi, ikkinchisi Barsxon (Zargar) daryosi ataydilar, Xalluxdan oqib keladi.

Xatlom (hozirgi To'qtag'ul suv ombori yonida, Ketmontepa maskani) – shaharcha, Movarounnahr amiri Nasr ibn Ahmad shu shaharda tug'ilgan. Kasho'kas, Pob (Pop) – ikkita obod shaharcha, ekinzorlari ko'p. Mazkur shaharlarning barchasi Farg'ona nohiyatiga mansub.⁸

XULOSA

Shuni aytib o'tish lozimki, o'rganilayotgan davr Movarounnahr tarixida chuqur o'zgarishlar yuz bergan va ilk markazlashgan davlat vujudga kelgan voqealar bilan o'rin olgan. Shuningdek, Somoniylar davlati tarkibidagi Farg'ona vodiysining holati, shaharlar hayoti, iqtisodiyoti ham rivojlana boradi. Buyuk Ipak Yo'lining chorrahasida joylashganligi ham mamlakat taraqqiyotida muhim o'rin tutgan.

REFERENCES

1. www.wikipedia.uz
2. A. Xo'jayev – Farg'ona tarixiga oid ma'lumotlar – T: „Farg'ona“. 2013.
3. A. Xo'jayev – Buyuk ipak yo'li: munosabatlar va taqdirlar – T: „O'zbekiston milliy ensiklopediyasi“. Davlat ilmiy nashriyoti. 2007.
4. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far an-Narshaxiy – BUXORO TARIXI. – Fors tilidan A. Rasulev tarjimasi, Mas'ul muharrir A. O'rinboyev. www.ziyo.uz.com kutubxonasi
5. R.Shamsutdinov, R.Karimov. – Vatan tarixi. Birinchi kitob. – T:“Sharq”, 2010
6. K.Y.Bosvort – Musulmon sulolalari. – O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti. Toshkent, 2007. www.ziyo.uz.com kutubxonasi
7. A.S.Sagdullayev. – O'zbekiston tarixi I kitob. – Toshkent: «Donishmand ziyosi». 2011.
8. Hudud ul-olam (Movarounnahr tavsifi) – Fors tilidan tarjima, so'z boshi, izohlar va joy nomlari ko'rsatkichi muallifi Omonulla Bo'riyev – T: “O'ZBEKISTON”, 2008

⁸ Hudud ul-olam (Movarounnahr tavsifi) – Fors tilidan tarjima, so'z boshi, izohlar va joy nomlari ko'rsatkichi muallifi Omonulla Bo'riyev – T: “O'ZBEKISTON”, 2008. 9-16, 30-31-b.